

به نام پروردگاریکتاب

قلمرو ادبیات حماسی ایران

جلد اول

تألیف:

دکتر حسین رزمجو

استاد دانشگاه فردوسی مشهد

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تهران ۱۴۰۰

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

فروشگاه کتاب: خیابان کریم‌خان‌زند، بین قرنی و ایرانشهر، پلاک ۱۷۶ تلفن: ۸۳۱۷۱۹۲

قلمرو ادبیات حماسی ایران (جلد اول)

مؤلف: دکتر حسین رزمجو

مدیر انتشارات: یدالله رفیعی

مدیر تولید و نظارت: سیدمحمدحسین محمدی

مسئول فنی: ربابه ابوطالبی

چاپ اول: ۱۳۸۱، چاپ سوم: ۱۴۰۰

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

چاپ و صحافی: گام اول

قیمت دوره دو جلدی: ۲۹۰,۰۰۰ تومان

حق چاپ برای پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی محفوظ است.

سرشناسه: رزمجو، حسین، ۱۳۱۱ - ۱۳۹۴.

عنوان و نام پدیدآور: قلمرو ادبیات حماسی ایران / تألیف حسین رزمجو.

مشخصات نشر: تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۸.

مشخصات ظاهری: ۲ ج.

شابک: ج. ۱: 978-964-426-164-0؛ ج. ۲: 978-964-426-174-9؛ دوره (چاپ سوم): 978-622-7689-10-5

یادداشت: ص. ع. به انگلیسی: Hossein Razmjoo, the realm of Iranian epic literature

یادداشت: چاپ قبلی: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی: سخن گستر، ۱۳۸۱.

یادداشت: ج. ۲ (چاپ دوم: ۱۳۸۸).

یادداشت: ج. ۱ و ۲ (چاپ سوم: ۱۴۰۰) (فیبا).

یادداشت: نمایه.

منازجات: ج. ۱. مباحثی درباره: حماسه، اسطوره، حماسه‌های معروف جهان... حماسه‌سرایی در دوران

معاصر.

ج. ۲. فردوسی، حکیم فرزانه طوس و نامه نامور او: شاهنامه.

عنوان دیگر: شاهنامه. شرح.

موضوع: فردوسی، ابوالقاسم، ۳۲۹ - ۴۱۶ق. شاهنامه -- نقد و تفسیر

موضوع: ادبیات فارسی -- مجموعه‌ها

موضوع: ادبیات حماسی ایرانی

شناسه افزوده: فردوسی، ابوالقاسم، ۳۲۹ - ۴۱۶ق. شاهنامه. شرح

شناسه افزوده: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رده بندی کنگره: ۱۳۸۸ ق۴/ر۰۳/PIR۴۰۰۳

رده بندی دیویی: ۸۸۰/۸

شماره کتابشناسی ملی: ۱۹۹۱۴۶۶

فهرست مطالب

پیشگفتار.....	۱۱-۱۸
علامات اختصاری.....	۱۹

دفتر نخستین: کلیات

بخش اول از دفتر نخستین- حماسه چیست؟

اهمیت ادبیات حماسی؟.....	۲۴-۲۵
چرا همه ملت‌های جهان دارای آثار حماسی نیستند؟.....	۲۵-۲۷
حماسه‌های معروف جهان و خاستگاه آنها.....	۲۷-۳۱
انواع حماسه:.....	۳۱-۳۲
۱- حماسه‌های طبیعی یا راستین.....	۳۲-۳۳
۲- حماسه‌های مصنوعی.....	۳۳-۳۴
مآخذ و کتابنامه.....	۳۴-۳۷

بخش دوم از دفتر نخستین- اسطوره چیست؟

پیوند و رابطه اساطیر، با رخداد‌های حماسی.....	۴۱-۴۲
اساطیر ایران باستان و روایات کهن حماسی ملی ایران.....	۴۲
مآخذ و کتابنامه.....	۴۳-۴۶

دفتر دوم: بنیاد حماسه‌های ملی ایران

بخش اول از دفتر دوم- دوره پیش از اوستا و ظهور زردشت

مهاجرت اقوام آریایی از آسیای مرکزی به «ایرانویچ» و اسطوره‌های حماسی این دوره.....	۴۹-۵۰
نشأت و آغاز تکوین حماسه‌های ملی ایران.....	۵۰

- مشابهت‌های موجود میان روایات ایرانی با ادبیات سانسکریت از جمله در کتاب «ودا» ۵۰
 اسطوره‌های مربوط به آفرینش جهان، پیدایش اولین بشر و نخستین پادشاه، و ظهور پیشدادیان ۵۰-۵۱
 کتابنامه ۵۱-۵۵

بخش دوم از دفتر دوم- حماسه در ادبیات اوستایی

- زردشت، اوستا و نسکهای پنجگانه آن ۷۳
 بخشهایی از اوستا که جنبه حماسی دارد ۵۸
 مآخذ و کتابنامه ۵۸-۶۰

بخش سوم از دفتر دوم- حماسه در ادبیات پهلوی

- از اوستا تا ادبیات پهلوی ۶۱-۶۲
 روایات ملی و داستانهای حماسی موجود در ادبیات پهلوی ۶۲
 کتب مذهبی پهلوی و حفظ روایات کهن حماسی در آنها ۶۲-۶۳
 خداینامه‌ها ۶۳-۶۴
 مآخذ و کتابنامه ۶۴-۶۸

دفتر سوم: تدوین روایات حماسه ملی ایران به زبان فارسی

بخش اول از دفتر سوم- روایات شفاهی و راویان بزرگ

- موبدان و دهقانان ۷۱-۷۲
 راویان معروفی چون: آزاد سرو، ماخ، بهرام، شاذان برزین، شاهوی و ۷۲-۷۳
 مآخذ و کتابنامه ۷۳-۷۴

بخش دوم از دفتر سوم- آثار مکتوبی که در تدوین حماسه ملی ایران از آنها استفاده شده

- قصه‌های مکتوب ۷۵-۷۶
 کتابهایی نظیر: اخبار اسکندر، عهد اردشیر و کتب تاریخی ۷۶-۷۷
 مآخذ و کتابنامه ۷۷-۷۸

بخش سوم از دفتر سوم- شاهنامه‌ها و داستانهای منثور حماسی

- شاهنامه منثور ابوالمؤید بلخی ۷۹
- شاهنامه منثور ابوعلی محمدبن احمد بلخی ۷۹
- شاهنامه ابومنصوری ۷۹-۸۱
- داستانهای منثور ۸۱
- مآخذ و کتابنامه ۸۲-۸۳

بخش چهارم از دفتر سوم- عوامل مؤثر در پیدایش منظومه‌های حماسی در قرنهای اول تا چهارم هجری

- شکست نظامی ایران از تازیان مسلمان و فروپاشی اقتدار نظام شاهنشاهی آن ۸۵-۸۶
- قیامهای مسلحانه شخصیت‌هایی چون: ابومسلم و... به منظور براندازی حکومت اعراب بر ایران. ۸۶-۸۷
- نهضت شعوبیه یا جنبش ایرانیان در برابر خلافت‌های اموی و عباسی ۸۷-۹۵
- تذکر نکت‌های لازم ۹۵-۹۷
- سلطه عناصر غیرایرانی- بویژه غلامان ترک‌نژاد بر ایران ۹۸
- مآخذ و کتابنامه ۹۸-۱۰۳

دفتر چهارم: نظم حماسه‌های ملی ایران در دوران بعد از اسلام

بخش اول از دفتر چهارم- منظومه‌های حماسی ملی که قبل از فردوسی سروده شده است

- شاهنامه مسعودی مروزی ۱۰۷-۱۰۸
- گشتاسب‌نامه دقیقی بلخی (طوسی) ۱۰۸-۱۱۰
- مآخذ و کتابنامه ۱۱۰-۱۱۳

بخش دوم از دفتر چهارم- منظومه‌های حماسی ملی که بعد از فردوسی سروده شده است

- اسدی طوسی و گرشاسب‌نامه او ۱۱۵-۱۱۸
- مآخذ و کتابنامه ۱۱۸-۱۲۰
- سایر منظومه‌های حماسی ملی (به ترتیب حروف الفبایی اسامی آنها) ۱۲۰-۱۲۱

- ۱۲۱ آذر برزین‌نامه از شاعری گمنام
- ۱۲۱-۱۲۲ بانو گشسب‌نامه از شاعری گمنام
- ۱۲۲-۱۲۳ برزنامه، سروده: عطایی رازی
- ۱۲۳-۱۲۵ بهمن‌نامه، از: ایرانشاه بن ابی‌الخیر
- ۱۲۵ بیژن‌نامه، سروده: عطایی رازی
- ۱۲۵-۱۲۸ جهانگیرنامه، اثر: قاسم مداح
- ۱۲۸ داستان جمشید، از: شاعری گمنام
- ۱۲۹ داستان شبرنگ، منسوب به آزاد سرو
- ۱۳۰ داستان گنگ کوهزاد، سروده: سراینده‌ای گمنام
- ۱۳۱-۱۳۲ سامنامه خواجه‌ای کرمانی، اثر: خواجه‌ای کرمانی
- ۱۳۳-۱۳۴ سوسن‌نامه، از: عطایی رازی
- ۱۳۴-۱۳۶ شهریارنامه، سروده: مختاری غزنوی
- ۱۳۶-۱۳۸ فرامرزن‌نامه، اثر: شاعری گمنام
- ۱۳۹ کوش‌نامه، از: حکیم آذری
- ۱۴۰-۱۴۲ لهراسب‌نامه، سروده: گوینده‌ای ناشناخته

دفتر پنجم: حماسه‌های تاریخی

مقدمه:

- ۱۴۵-۱۵۲ عوامل مؤثر در افول حماسه‌های ملی و پیدایش حماسه‌های تاریخی
- ۱۵۲-۱۵۷ تأثیر شخصیت فردوسی در تداوم حماسه‌سرایی - در شکل‌های تاریخی و دینی آن - در ایران
- ۱۵۷-۱۵۸ مآخذ و پی‌نوشتها

بخش اول از دفتر پنجم - اسکندر و اسکندرنامه‌ها

- ۱۵۹-۱۶۹ اسکندر کیست؟
- ۱۶۹-۱۷۱ مآخذ و کتابنامه

اسکندرنامه‌های منظوم در زبان فارسی	۱۷۱
- سرگذشت اسکندر در شاهنامه فردوسی	۱۷۱-۱۷۳
- اسکندرنامه نظامی گنجوی	۱۷۳-۱۷۸
مقلدان نظامی گنجوی در سرودن اسکندرنامه‌ها	۱۷۸
- امیر خسرو دهلوی و آیین اسکندری او	۱۷۸-۱۸۰
- عبدالرحمن جامی سراینده خردنامه اسکندری	۱۸۰-۱۸۲
- بدرالدین حسینی کشمیری ناظم قصه ذوالقرنین	۱۸۲-۱۸۴
مآخذ و کتابنامه	۱۸۴-۱۸۷

بخش دوم از دفتر پنجم- سایر حماسه‌های تاریخی معروف فارسی

تَمَرنامه (تیمورنامه یا ظفرنامه) سروده: عبدالله هاتفی	۱۹۰-۱۹۲
جنگنامه کشم (قشم) و جرون‌نامه (هرمزنامه) از: قدری شاعر	۱۹۲-۱۹۵
سالارنامه، سروده شیخ احمد کرمانی	۱۹۵-۱۹۸
شاه‌جهان‌نامه (یا ظفرنامه شاه‌جهان) از: کلیم کاشانی	۱۹۸-۱۹۹
«شاهرخنامه» و «شهنامه» قاسمی گنابادی	۲۰۰-۲۰۲
شهباشنامه فتحعلی خان کاشانی، متخلص به «صبا»	۲۰۲-۲۰۴
ظفرنامه حمدالله مستوفی	۲۰۵-۲۰۶
بخش سوم از دفتر پنجم- منظومه‌های حماسی تاریخی غیر معروف	۲۰۷-۲۱۲

دفتر ششم: حماسه‌های دینی

مقدمه:

الف- تأثیر دیانت و هنر شاعری فردوسی در پیدایش حماسه‌های دینی	۲۱۵-۲۱۶
بدخستگاه حماسه‌های دینی در ادب فارسی: جنگهای صدر اسلام و رشادتهای دلاور مردانی چون امام علی (ع)	۲۱۶-۲۱۷
ج- ویژگیهای حماسه‌های دینی از لحاظ محتوا و ساختارهای زبانی و جنبه‌های زیباشناسانه آنها	۲۱۶-۲۱۸

- د- نمونه‌هایی از عملکرد واقعی حمزه عموی پیامبر(ص) و امام علی(ع) در غزوات بدر و احد و خیبر... ۲۱۸-۲۲۲
- ه- سیمای حماسی علی بن ابیطالب(ع) در منظومه «حملة حیدری» میریاذل... ۲۲۲-۲۲۵
- و- مناقب‌یان: پایه‌گذار اشعار مذهبی و زمینه‌ساز پیدایش حماسه‌های دینی در ادب فارسی ۲۲۵-۲۲۶
- مآخذ و کتابنامه... ۲۲۶-۲۲۷

بخش اول از دفتر ششم- معروفترین منظومه‌های حماسی دینی در ادب فارسی

- ۱- اردبیهشت‌نامه، سروده: سروش اصفهانی: ۲۲۹-۲۳۱
- ۲- جنگ‌نامه علی(ع) اثر: آتشی شاعر... ۲۳۱-۲۳۲
- ۳- جنگ‌نامه محمد حنفیه، از: محمدطاهر شاعر، متخلص به عامل... ۲۳۲-۲۳۴
- ۴- حملة حیدری، سروده: میرزا محمد رفیع‌خان باذل... ۲۳۴-۲۳۸
- ۵- حملة حیدری، اثر: ملایمانعلی راجی کرمانی... ۲۳۹-۲۴۷
- مآخذ و کتابنامه... ۲۴۷-۲۴۹
- ۶- خاوران‌نامه، از: ابن حسام خوسفی... ۲۴۹-۲۵۶
- مآخذ و کتابنامه... ۲۵۶-۲۵۹
- ۷- خداوندنامه سروده: فتحعلی‌خان صبا... ۲۵۹-۲۶۰
- ۸- دلگشانا، اثر: غلامعلی آزاد بلگرامی... ۲۶۱
- ۹- شاهنامه حیرتی (تونی)... ۲۶۲-۲۶۳
- ۱۰- صاحبقران‌نامه، از: شاعری گمنام... ۲۶۳-۲۶۵
- ۱۱- غزونا، اثر طبع: اسیری شاعر... ۲۶۵-۲۶۶
- ۱۲- مختارنامه سروده: عبدالرزاق بیک دُنبلی- متخلص به مفتون... ۲۶۶-۲۶۷
- توضیح: ۲۶۷-۲۶۸

بخش دوم از دفتر ششم- اشعار حماسی موجود در نمایشنامه‌های مذهبی

- الف- اشعار حماسی موجود در نمایشنامه‌های مذهبی و سوگ سروده‌های مربوط به حماسه کربلا... ۲۶۹-۲۷۶
- مآخذ و کتابنامه... ۲۷۶-۲۷۷
- ب- مضامین حماسی مذهبی در قالبهای شعری- غیر از مثنوی در بحر متقارب- نمونه‌ها ۲۷۸-۲۸۶

مآخذ و کتابنامه ۲۸۶-۲۸۷

دفتر هفتم: حماسه‌های عرفانی یا روحانی

مقدمه:

- حماسه‌های عرفانی چگونه آثاری است؟ ۲۹۱-۲۹۲
- مضامین و نمادهای مشترک میان حماسه‌های ملی ایران و متون عرفانی فارسی ۲۹۲-۲۹۳
- پایه‌گذار حماسه عرفانی در ادب فارسی ۲۹۳
- پذیرش عنوان حماسه عرفانی برای برخی از آثار فارسی، از سوی گروهی از ادب‌شناسان معاصر ۲۹۳-۲۹۵

بخش اول از دفتر هفتم- ویژگیهای معنوی حماسه‌های عرفانی و رمز و رازهای آن

- ویژگیهای معنوی حماسه‌های عرفانی ۲۹۷-۲۹۸
- آوردگاه درون وجود انسان و پیکار با نفس اماره دشمن‌ترین دشمن او ۲۹۸
- مفهوم وطن از لحاظ عرفانی ۲۹۸-۲۹۹
- قهرمان آوردگاه حماسه‌های عرفانی، انسان کامل است. مثل‌اعلای آن از مثنوی معنوی ۱-۳۰۱ ۲۹۸-۳۰۱
- انفجارهای روحی و عاطفی که در سایه ایمان راسخ در برخی از پهلوانان حماسه‌های عرفانی در مبارزه با نفس ایجاد شده است و شواهد آن ۳۰۱
- حز شهید ریاحی در حماسه حسینی کربلا ۳۰۱-۳۰۵
- فضیل بن عیاض- راهزنی که از حسیض به اوج می‌رسد ۳۰۵-۳۰۶
- ابراهیم ادهم: ترک‌کننده سلطنت ظاهری و پادشاه کشور معنی ۳۰۶-۳۰۹
- حماسه‌های عرفانی و رمز و رازهای آن ۳۰۹-۳۱۵

بخش دوم از دفتر هفتم- نمونه‌هایی از نوع حماسه‌های عرفانی در ادب فارسی و ادبیات جهان

- منطق الطیر، سروده: فریدالدین عطار نیشابوری (۶۱۸-۵۴۰ ه.ق) در ادبیات فارسی ۳۱۷-۳۲۰
- کمدی الهی، اثر آلیگیری دانته (۱۲۶۵-۱۳۲۱ م) شاعر شهیر ایتالیا، از ادبیات جهان ۳۲۰-۳۲۷

دفتر هشتم- حماسه‌سرایی در دوره معاصر

مقدمه ۳۳۲-۳۳۴

بخش اول از دفتر هشتم- وضع حماسه‌سرایی در دوره قبل از انقلاب

- بازسازی و احیاء حماسه ملی ایران و عوامل مؤثر آن در این دوران: ۳۳۵
- سیاست مبتنی بر باستانگرایی و ملیت‌پرستی رژیم پهلوی ۳۳۵-۳۳۶
- سهم و نقش ایرانشناسان بیگانه در تحقق این موضوع ۳۳۶
- تأثیر شاعران متملق و مؤید رژیم در تقویت اندیشه و مقاصد حکومت پهلوی ۳۳۷
- توجه به مفاخر ملی به منظور تضعیف مآثر اسلامی ۳۳۸
- آرزوی جلال دیرینه عهدباستان و بازتاب آن در آثار شاعرانی چون: «م. امید» و «ابامداد» ۳۳۸-۳۴۳
- تأثیر شخصیت فردوسی و شاهنامه او در شعر این گونه شاعران- نمونه‌ها ۳۴۴-۳۴۹
- حماسه آراش کمانگیر و نظم آن توسط: «مهرداد اوستا» و «سیاوش کسرای» ۳۵۰-۳۵۶
- حماسه آسیا سروده مهرداد اوستا ۳۵۶-۳۵۷
- منظومه درفش کاویانی، از: حمید مصدق ۳۵۷-۳۶۳

بخش دوم از دفتر هشتم- حماسه‌سرایی در دوره بعد از انقلاب

- انقلاب اسلامی، بزرگترین رخداد در تاریخ ایران ۳۶۵-۳۶۶
- شعرای پیشاهنگ انقلاب و پیامهای حماسه‌گونه‌شان ۳۶۶-۳۷۴
- تأثیر انقلاب اسلامی و رهبر آن در پیدایش نوع «حماسی-عرفانی» در شعر دوره انقلاب ۳۷۴-۳۷۹
- شاهدنامه، یا: پژواکی در حماسه هشت سال دفاع مقدس ۳۷۹-۳۸۶
- مآخذ و کتابنامه دفتر هشتم ۳۸۶-۳۸۹

فهرست‌ها:

- ۱- فهرست آیات ۳۹۳
- ۲- فهرست احادیث نبوی و اقوال ائمه(ع) ۳۹۴
- ۳- فهرست اعلام ۳۹۵-۴۳۴

پیشگفتار

هر گاه بر بلندای تاریخ تمدن انسان برآئیم و به چشم انداز گذشته پرفراز و نشیب و آکنده از تلاش فرزندان متکامل آدم نظری بیفکنیم، ملت‌های کهن سال و نژادهای نظیر: ایرانیان، هندیان و یونانیان را که بنیانگذاران فرهنگ بشری هستند، مشاهده می‌کنیم، که از نخستین روزهای تکوین ملّت و مدنیت خویش، به منظور دستیابی به تکامل و پیشرفتهای مادی و معنوی، غیر از آنکه با آفات طبیعی چون زلزله و آتشفشان و سیل و خشکسالی مبارزه کرده‌اند، همچنین پیکارهایی نستوه و غرورآفرین را نیز با مظاهر جهل و کفر و ظلم- و یا به تعبیر حکیم فرزانه طوس- فردوسی- علیه دیوان- که «مردیو را مردم بدشناس هر آن کس ندارد ز یزدان هراس»- انجام داده‌اند. و حاصل این مقابله نیروهای اهورایی با قدرتهای اهریمنی را که با رشادتها و پهلوانیهای همراه بوده است در قالب اسطوره‌ها داستانهای جالب و جاذب از خود باقی گذارده‌اند، که با ورود آنها به قلمرو هنر بیان، ادبیات حماسی شان تشکیل شده و شاهکارهایی ادبی چون: شاهنامه، ایلیاد و اودیسه، مهابهاراتا و رامایانا فراهم آمده است. آثاری که در آینه آنها چهره فرهنگی، ارزشهای اخلاقی انسانی و آداب و رسوم و آئینهای مذهبی و اجتماعی آنان را می‌توان ملاحظه کرد. در قلمرو ادبیات مایه‌ور، زیبا و آموزنده فارسی، شاخه ادب فارسی- بویژه آثاری که درباره حماسه ملی ایران- به سلک نظم درآمده است، از مهمترین و جاذبترین شاخه‌هاست، و در مقام تشبیه می‌توان آن را به کوهستانی رفیع و استوار پوشیده از برف و آکنده جنگلهای سرسبز تشبیه کرد، که قله‌هایی از آن نظیر: شاهنامه فردوسی، گرشاسب‌نامه اسدی طوسی و اسکندرنامه نظامی گنجوی- که سر بر آسمان جلال و افتخار دارند، پایه و بنادشان در اعصار گذشته تاریخ ایران باستان و ادبیات زبانهای

اوستایی و پهلوی ریشه دارد و مآلاً برای شناخت آنها و استخراج کانیهای متنوع و قیمتی که در آنان تعییه شده است. ضرورت دارد تا: پژوهشی درباره خاستگاه نخستین آن آثار به عمل آید و به تحوّل که در طول قرون و اعصار تاکنون پیدا کرده اند، توجه شود و پیرامون تطوری که در مسیر بالندگی خویش و عبور از گذرگاه زبانهای اوستایی و پهلوی یافته اند. تا به دوران اسلامی رسیده و در زبان فارسی دری نیز نمودهایی تازه یافته اند، بررسی گردد. و از طرفی چون در دوره اسلامی، حماسه سرایان فضیلت خواه ما غیر از نظم داستانهای ملی متعلق به ایران باستان، با تأثر از قهرمانیهای دلاور مردان صدر اسلام در غزوات پیامبر (ص) و بعداً در جنگهایی نظیر حماسه کربلا از خود نشان می دهند. بویژه رشادتهای امام علی بن ابیطالب علیه السلام، که به قول شاعری:

ما در گیتی نزیاید در جهان مثل علی . آسمان در ترکشش گویا همین یک تیر داشت
باب علم احمد و پیروز در پیکار نفس . از برای دشمنان مصطفی شمشیر داشت
رویکردی به نظم حماسه های دینی پیدا می کنند و بعلاوه، جاذبه جهانگشائیهای سرداران ماجراجویی چون اسکندر مقدونی، چنگیزخان مغول و امیر تیمور گورکانی و تنی چند از پادشاهان صفویه و قاجاریه زمینه ساز پیدایش حماسه های تاریخی نظیر: اسکندرنامه هایی می شود که توسط نظامی گنجوی و مقلدان او به سلک نظم در می آید. لذا برای آگاهی از قلمرو وسیع و متنوع ادبیات حماسی ایران که برخی از داستانهای آن در قدیمترین ازمینه ماقبل تاریخ به وجود آمده و با طی قرون و اعصار به دوران اسلامی رسیده و در طول افزون بر هزارسال از این دوره تازه، حوادثی را از سرگذراننده و در اشکال: حماسه های ملی، تاریخی، دینی و عرفانی به منصفه ظهور رسیده است، تا در عصر حاضر- مخصوصاً در دوران انقلاب شکوهمند اسلامی- با دستاوردهایی تازه، دیگر بار شکوفان شده و ثمراتی پربرکت را به بار آورده است- نیاز به پژوهشی عظیم دارد و هر چند که تاکنون صدها محقق ادب شناس در این قلمرو وسیع به تفحص و تلاش پرداخته اند و آثار متعددی را درباره بخشهایی از آن- بویژه شاهنامه و سراینده آن- تألیف کرده اند، اما این کوششهای در خور آفرین هنوز نتواسته است ابعاد مختلف نوع ادب حماسی و آثار آن را در زبان فارسی به طور شایسته و بایسته معرفی کند. و در واقع: در برابر آن همه کندوکاو

و فعالیت‌هایی که انجام شده، هنوز کارهای ناکرده فراوانی باقی است و یا به تعبیر گوینده‌ای:

گمان میر که به پایان رسیده کار مغان هزار باده ناخورده در بن تاک است

که باید توسط پژوهشگران علاقه‌مند به مفاخر ملی و مذهبی ایران انجام گیرد. و آن «هزار باده» غرور انگیز ملی و دینی از «بن تاک» دیرینه سال فرهنگ ایرانزمین و ادب حماسی فارسی استخراج گردد و به دوستانان فضیلت خواهشان اهدا شود.

در یکصد سال اخیر: از جمله فرزانه‌گانی که حق تقدم را بر دیگر پژوهندگان ادب‌شناس درباره ادبیات حماسی ایران داراست، زنده یاد استاد دکتر ذبیح‌الله صفا- مؤلف کتاب «حماسه‌سرایی در ایران» است. که کار او را جزء مهمترین آثار در مورد تاریخ ادب حماسی در زبان فارسی دانسته‌اند و به همین دلیل، سالهاست که این کتاب به عنوان مأخذ اصلی در برنامه درس ادبیات حماسی و قهرمانی دوره دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی، در دانشگاه‌های ایران تدریس می‌شود.

اما این کتاب که زمان تألیف آن به افزون بر شصت سال قبل می‌رسد، با توجه به آنکه- در این فاصله از زمان- تحقیقات تازه‌ای توسط ادب‌پژوهان ایرانی و خارجی درباره ادبیات حماسی فارسی و حماسه‌سرایان بزرگ ایران مخصوصاً فردوسی و شاهنامه او- انجام گرفته‌است، که از جمله آنها مقالات محققانه‌ای است که برای دو کنگره بزرگ بین‌المللی هزاره تولد فردوسی و تدوین شاهنامه او که در مهرماه ۱۳۱۳ و دی‌ماه ۱۳۶۹ ش در تهران تشکیل گردید، فراهم آمده و با عنوان: «هزاره فردوسی» و: «نمیرم از این پس که من زنده‌ام» چاپ و منتشر شده است. همچنین در فرصتهای دیگری نظیر: همایش‌هایی چون کنگره بین‌المللی بزرگداشت نهمین سده تولد حکیم نظامی گنجوی که در تیرماه ۱۳۷۰ ش در دانشگاه تبریز برگزار شد و مجموعه مقالات و سخنرانیهای آن در سه جلد چاپ و منتشر گردید، یا سمینار سراسری که برای بزرگداشت ملابمانعلی راجی کرمانی- صاحب منظومه حماسی دینی، حمله حیدری در مهرماه ۱۳۷۷ ش در دانشگاه شهید باهنر کرمان برگزار شد، همچنین همایشی که آبان ماه ۱۳۷۸ ش به منظور بزرگداشت از مقام ادبی ابن‌حسام خوسفی، سراینده: منظومه حماسی دینی «خاوران‌نامه» در دانشگاه بیرجند منعقد گردید و دیگر نشستهای علمی ادبی که در این مدت در داخل و خارج از ایران درباره فردوسی به

وجود آمده و حاصل آنها دهها مقاله و کتاب معتبری شده است، که مضامین اغلب آنها نکته‌های بکر و تازه‌ای می‌باشد، که در کتاب «حماسه‌سرایی در ایران» وجود ندارد. و بعلاوه از آنجا که در این کتاب درباره موضوعاتی چون: اساطیر و رابطه آن با داستانهای حماسی ایران باستان، حماسه‌های عرفانی، وضع حماسه‌سرایی در دوره معاصر، و طبعاً در دوران انقلاب اسلامی و مطالب لازم دیگر بحثی به عمل نیامده و در مورد حماسه‌های تاریخی و دینی هم به اختصار بررسی شده است، لذا کتاب مذکور - در حال حاضر - جوابگوی بسیاری از پرسشهایی که درباره ادب حماسی و آثار مربوط به آن مطرح می‌شود، نیست. بدین جهت سالهاست که ضرورت تجدیدنظر بر آنچه در این اثر آمده، احساس می‌شود. و تدوین کتابی تازه را که فاقد کمبودهای مزبور باشد، می‌طلبید.

نگارنده این سطور از زمانی که تدریس ادبیات حماسی و قهرمانی را در دوره دکتری رشته زبان و ادب فارسی دانشگاه فردوسی مشهد به عهده گرفته است، به منظور پر کردن آن خلاء و رفع نواقص کتاب «حماسه‌سرایی در ایران» و جایگزین کردن کتابی تازه که فاقد آن کمبودها باشد، به پژوهش و جستجوی وسیع دست یازیده، و حدود پنج سال است که یکسره به این تلاش خود ادامه می‌دهد. و اینک حاصل کار خویش را که در کتاب دو جلدی حاضر با نام «قلمرو ادبیات حماسی ایران» تدوین شده، به خوانندگان سخن‌سنج ادب دوست تقدیم می‌دارد، و یادآوری این نکته را لازم می‌شمرد که: برای تألیف این اثر: به حدود سه هزار مأخذ از مقاله و کتاب و کتابنامه به زبانهای: فارسی، فرانسه، انگلیسی، آلمانی، مراجعه کرده - که یکی از آنها: «حماسه‌سرایی در ایران» است - آثار ارزنده و معتبری که نویسندگان و مؤلفان فرزانه آنها، هر یک با کوششان توانسته‌اند: گوشه‌هایی از قلمرو وسیع ادبیات حماسی ایران را شناسایی کنند و اطلاعات خود را ضمن نوشته‌هایشان ارائه نمایند. و این رهگذر مطالعات پیشین خویش را درباره حماسه‌سرایی در ایران به کمال رسانند. عناوین برخی از این پژوهشها که به صورت مقاله تدوین شده در آثاری نظیر: «فهرست مقالات فارسی» تألیف: استاد ایرج افشار، آمده است.

شایان ذکر است که در تدوین کتاب حاضر، نظر مؤلف در ابتدای کار این بود: تا فقط کتابنامه‌ای را از منابع و آثاری که بدان اشارت شد، تهیه کند، و آن را به عنوان «تکمله‌ای» بر

«حماسه‌سرایی در ایران» دکتر صفا، طبع و نشر نماید. اما نارسائیه‌ها و فقدان بعضی از موضوعات لازم در آن کتاب، و نبودن مأخذی کاملتر از آن، این جانب را - ناگزیر - واداشت، تا مبتنی بر آنچه ضروری است، کتابی تازه را تألیف کند. و سیر ادبیات حماسی فارسی و ریشه‌یابی داستانهای ملی را از قدیمیترین ازمینه تاریخ ایران تا عصر حاضر مورد بررسی قرار دهد. و همراه با این پژوهش و نگارش، به معرفی معتبرترین مراجع یا کتابها و مقالاتی بپردازد که می‌تواند راهنمایی برای استادان و دانشجویان دوره دکتری زبان و ادب فارسی و همه کسانی باشد که علاقه‌مند شناسایی این قلمرو ادبی هستند. و یادآوری نکته ذیل نیز شاید لازم باشد: که در نخستین روزهایی که نگارنده، کار این پژوهش را آغاز کرده بود، به واسطه عدم توجه به وسعت دامنه بحثها و مطالبی که باید پیرامون آنها تحقیق به عمل آید، با این تصور و هدف فعالیت خویش را دنبال می‌کرد، که حاصل تحقیق خود را حداکثر در یک مجلد چهارصد صفحه‌ای تدوین کند، اما ضمن عمل برای او مشخص شد. که اگر بخواهد حق مطلب را در ارائه و تحلیل مباحثی که طرح آنها را در این پژوهش لازم می‌داند، ادا کند؛ باید آن را در چند مجلد فراهم آورد. لذا با رعایت اصل ایجاز، تحقیق مورد بحث را - ناگزیر - در دو جلد تدوین نمود، که کتاب حاضر جلد اول آن است و در این مجموعه به کلیاتی درباره مفاهیم: اسطوره، حماسه، انواع حماسه، معروفترین حماسه‌های جهان، ریشه‌یابی حماسه ملی ایران در زبانهای اوستایی و پهلوی، سیر حماسه‌سرایی در ایران بعد از اسلام، و بررسی منظومه‌هایی که درباره حماسه‌های ملی، تاریخی، دینی، عرفانی به زبان فارسی سروده شده و معرفی سراینندگان آنها - بجز فردوسی - اختصاص دارد و جلد دوم که با یاری خداوند در آینده نزدیک تقدیم خوانندگان سخن‌سنج ادب دوست خواهد شد، کلاً به زندگانی، آراء و جهان‌بینی حکیم فرزانه طوس و شاهنامه او - که بزرگترین اثر حماسی در ادبیات فارسی، بلکه ادبیات جهان به شمار می‌رود - مربوط است.

توجه به چند نکته ذیل درباره ساختار کلی کتاب «قلمرو ادبیات حماسی ایران» بویژه جلد اول آن - که هم‌اکنون در اختیار خوانندگان گرامی است، شاید خالی از فایده نباشد: الف - کتابها و مقالاتی که در بخش مأخذ یا کتابنامه‌هایی هر دفتر از این کتاب معرفی

شده است، از لحاظ بهره‌وری از آنها به دو دسته تقسیم می‌شوند:

۱- مراجعی که نگارنده از آنها به طور مستقیم سود جسته و مآلاً ضمن معرفی‌شان، شماره صفحه و یا صفحات مطالب نقل شده از این آثار را در پایان هر بخش ذکر کرده است

۲- منابعی را که در ارتباط با مباحث مطرح شده در کتاب، برای محققانی که قصد تفحص و پژوهش بیشتر در آن بحثها را دارند، مفید تشخیص داده و به معرفی آنها پرداخته است.

ب- به منظور سهولت دست‌یابی خوانندگان محترم به مآخذی که در جای جای این کتاب معرفی شده است، به رغم روش معمول در کتابهای دانشگاهی، که ابتدا نام نویسنده یا مؤلف و سپس عنوان مقاله و اسم کتاب ارائه می‌شود، در فهرست منابع هر بخش از کتاب حاضر، نخست نام کتابها و عناوین مقالات، به ترتیب حروف الفبایی کلمه اول آنها، معرفی شده است.

ج- در متن این کتاب: به هنگام معرفی شاعران، نویسندگان و دیگر شخصیتهایی که به تکرار نامشان نیاز بوده است، فقط در نخستین باری که این اسامی ارائه شده‌اند، سال تولد و فوت آنان ذکر گردیده و در دفعات بعد برای پرهیز از تکرار، از آن تواریخ صرف‌نظر گردیده است. البته کسانی که زمان ولادت و فوتشان مشخص بوده است.

د- با رعایت دقیق اصل امانتداری، در بهره‌وری از مآخذی که مورد استفاده در کار تدوین کتاب حاضر بوده است، سعی شده: حتی اگر از جمله‌ای یا تکبیتی از نویسنده و شاعری استفاده می‌شود، مآخذ و شماره صفحات آن منابع در بخش مراجع و پی‌نوشتهایی که در پایان هر فصل آمده، ذکر گردد. ضمن آنکه چون هدف اصلی از تدوین کتاب حاضر، بیشتر مآخذشناسی تحلیلی و ارائه منابع لازم بوده است، لذا نام کتابها و مقالاتی که می‌تواند مورد بهره‌وری خوانندگان گرامی قرار گیرد، به صورت الفبائی در بخش کتابنامه‌ها معرفی شده است.

ه- تعدد و کثرت منابع ارائه شده در بعضی از فصلهای آغازین کتاب حاضر- که ظاهراً در آنها پیرامون موضوعات مورد نظر، بحثهای مفصلی انجام نگرفته است، به این منظور

بوده: که مؤلف عمداً نخواست است که نظری خود را به طرفداری یا احیاناً مخالفت با بعضی از مطالب طرح شده به شکل تفصیلی و قاطع اظهار کند، بلکه ترجیح داده است تا پژوهش مفصلتر و داوری درباره آنها را به خود خوانندگان واگذارد. با این اطمینان که از طریق منابع معرفی شده، خود به آنچه می‌پسندند، برسند و استنباط کنند.

با عنایت به این که نگارنده از مدتها قبل از تدوین کتاب حاضر تا زمان انتشار آن، پژوهشی گسترده و زمانگیر را برای یافتن مآخذ معتبری که بتوانند او را در تدوین مباحث مطرح شده در قلمرو ادبیات حماسی ایران راهنما باشد، انجام داده و کوشیده است تا از منابعی که به آنها دسترسی پیدا می‌کند، سود جوید. و در مقام معرفی‌شان برآید. اما با اذعان به این واقعیت که ممکن است: ضمن این پژوهش به مآخذ دیگری که نامشان در کتاب نیامده، برخورد نکرده و مآلاً از فیض مطالعه آنها محروم مانده باشد، لذا با عرض پوزش از محققانی که نام آثارشان زینت بخش این اثر نمی‌باشد، تمنا دارد که پس از طبع و نشر کتاب حاضر در اولین فرصت، مشخصات آثاری را که در زمینه ادبیات حماسی فراهم آورده‌اند به این جانب اطلاع دهند، تا در چاپهای بعد منظور گردد.

* * *

در این جا لازم می‌داند از الطاف اعضای محترم گروه زبان و ادبیات فارسی شورای بررسی متون پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، که طرح نخستین «قلمرو ادبیات حماسی ایران» را مطالعه کرده و پس از بحث و گفتگوهای در جلسات متعدد، به ضرورت اجرای آن رأی داده‌اند و مآلاً چاپ و انتشار کتاب حاضر را به تصویب رسانیده‌اند، مخصوصاً از دو همکار گرامیم آقایان: دکتر حسینعلی قبادی و دکتر محمدرضا سنگری که پیش‌نویس مطالب این کتاب را قبل از سپرده شدن به دست چاپ، مطالعه فرموده و درباره بعضی از موضوعات آن، تذکرات مفیدی را به بنده داده‌اند، همچنین از آقای دکتر افضل وثوقی استاد زبان فرانسه، که در ویراستاری نامهای لاتین به کار رفته در دو جلد کتاب حاضر، دقت و عنایت فرموده‌اند، تشکر کند و از پژوهشگاه علوم انسانی و تحقیقات فرهنگی وزارت علوم، تحقیقات و فن‌آوری، بویژه مدیر فرزانه آن جناب آقای دکتر مهدی گلشنی که با چاپ و نشر آن موافقت فرموده‌اند سپاسگزاری نماید. و از زحمات

آقای منوچهر ایمانی مدیر انتشارات سخن گستر مشهد و کارمندان صمیمی شان که کار تایپ و حرفچینی و چاپ کتاب را انجام داده‌اند، همچنین از مسئولان محترم چاپخانه دانشگاه فردوسی مشهد که آن را به زیور طبع آراسته‌اند قدردانی کند و موفقیت همه این عزیزان را از خداوند متعال مسئلت دارد.

امید آنکه: کتاب حاضر بتواند برای استادان و دانشجویان رشته زبان و ادبیات فارسی- بویژه کسانی که در سطوح دوره‌های دکتری و کارشناسی ارشد این رشته تدریس یا تحصیل می‌کنند و همه علاقه‌مندان به ادبیات زیبا و مایه‌ور حماسی ایران، مفید و خواندنی باشد.

موجب خوشحالی فراوان برای مؤلف خواهد بود که بتواند از رهنمودهای خوانندگان سخن‌سنج و فرزانه‌ای که نارسائیه‌ها و تقایص موجود در این کتاب را به او خاطر نشان خواهند کرد، استفاده کند. و پیشاپیش منت‌پذیری و سپاسگزاری خویش را از این عزیزان اظهار می‌دارد و برایشان توفیق روزافزون را خواستار است.

وبه الحمد والشکر علی ما هدانا

حسین رزمجو

بهار ۱۳۸۰ ش- مشهد

علامات اختصاری که در کتاب حاضر به کار رفته است:

تا آخر	الخ
جلد	ج
سال جلوس به سلطنت	جلد
خلافت	خا
رجوع کنید به	رک
سال شمسی	س ش
سال میلادی	س م
صفحه	ص
صفحات	صص
سال فوت	ف
کتاب	ک
مقاله	م
مقتول	مقت
سال هجری قمری	ه ق
مأخذی که قبلاً از آن استفاده شده است	- همان -

